

ADALÉKOK A LÁTVÁNYOS TERMELÉS ELMÉLETÉHEZ

Az 1917-et megelőző évtizedekben, amikor a marxista szocializmus világmozgalommá nőtt, a jövődó szocialista társadalomról szóló vitát mint tudománytalant hessegették el. Az eredmény az volt, hogy amikor az orosz bolsevikok uralomra kerültek, gazdasági eszméik utópisztikusak voltak. Lenin arról álmodozott, hogy az egész társadalom egyetlen hatalmas üzembként fog működni, a szovjet kormány pedig ennek megfelelően úgy határozott, hogy minden gazdasági tevékenységet egy átfogó központi terv irányításának rendeli alá. Ily módon - gondolták - a nép kormánya a nép érdekében fogja irányítani a gazdasági életet. Ez a kormány a gazdasági helyzet összes részlet-folyamatának állandó ismeretében, döntéseit ezeknek az alapján hozza meg. Az önző, személytelen és kaotikus árutermelés helyébe majd testvéries és tudományos együttműködést létesít. Hogy is lehetne másképp?

Ez az eszme azonban, bármily kézenfekvőnek és pezsdítőnek tűnt is, tökéletesen kivitelezhetetlennek bizonyult abban a pillanatban, hogy megvalósítására sor került. A központi gazdasági irányítást először az 1920-as év második felében alkalmazták erőteljesen és intézkedéseit 1921. februárjáig következetesen szigorították. A kereskedelmi kapcsolatokat és a pénz használatát a termelőerők és a termelt javak központi elosztása váltotta fel, és a szovjet kormány határozottan ragaszkodott ehhez a kísérlethez mindaddig, amíg csak az a teljes gazdasági megbénuláshoz nem vezetett. A termelés csaknem null-pontra csökkent, katonai lázadások törtek ki, a munkások sztrájkba léptek, s Lenin kénytelen volt visszaállítani a kereskedelmet a gazdasági élet minden szektorában. Ekkor a termelés ismét nekilendült és elérte a háború előtti szintet.

De az eredeti utópisztikus felfogást, a központilag irányított gazdasági rendszer megte-remtését nem vetették el. Nem maradtak abba a kísérletek, hogy ezt a célt a vonakodó valósággal szemben érvényesítsék, s az elmúlt negyven évben ezek végül is elvezettek a szovjet birodalomban jelenleg fennálló gazdasági rendszerhez, amely helyesen csak úgy fogható fel, mint négy évtized utópisztikus erőfeszítéseinek az eredménye.

Sajnos, a nyugati közgazdászoknak mindmáig nem sikerült e kísérletek kielégítő kritikai elemzése. A vitát még 1920-ban Ludwig von Mises egy cikke nyitotta meg, amelynek alaptétele szerint a gazdaság központi irányítása lehetetlenség. Mises azzal érvelt, hogy piac nélkül az erőforrások gazdaságos elosztása megoldhatatlan, ennél fogva egy modern gazdasági rendszer nem képes egyetlen nagy vállalként működni. Jóllehet elvben az utóbbi következtetéssel egyetértek, és úgy gondolom, hogy az kielégítő magyarázatot ad Szovjetország 1920-21-es gazdasági megbénulására, mégis azt hiszem, hogy Mises bizonyítási módja nem volt kielégítő, s ezért alaptételéből túlságosan messzemenő következtetéseket von le.

Érvelése a gazdasági egyensúly klasszikus elméletére épült. Csakhogy a gazdasági teória nem tudja megmagyarázni azt a tényt, hogy amikor egy adott vállalatban belül az erőforrások minden kereskedelmi hálózat nélkül is gazdaságosan oszthatók el, több ipari vállalat között ez már nem lehetséges.

Mises nem vette észre ezt a logikai törést, amely pedig figyelmeztetésként szolgálhatott volna számára. És miután kimutatni vélte, hogy a gazdasági élet piac nélkül nem működhet, ebből azt a következtetést vonta le, hogy minden létező piaci forma nélkülözhetetlen.

Következtetését a tőkepiacra alkalmazva úgy nyilatkozott, hogy a termelőeszközök állami tulajdona, azáltal, hogy megszünteti a tőkepiacot, szükségképpen minden ipari termelés leállításához fog vezetni.

A tények azonban rációfoltak erre az állításra. Ha igaz is az, hogy Szovjetország gazdasági fejlődése egy ideig kérdéses volt, nem kétséges, hogy a második öt éves terv közepétől - 1935-től - kezdve az államosított ipar működőképesnek bizonyult. A benuulásnak azok a jelei, amelyek a szovjet rendszer első, 1920-21 körüli gazdasági kísérletét jellemezték, ezúttal nem mutatkoztak.

Mises tévedésének káros következményei ekkor kezdtek kibontakozni. 1936-ban F.H. Knight, a neves közgazdász, aki mellesleg a magánvállalkozás szenvedélyes híve, támadást intézett Mises ellen s kimutatta, hogy emez a piac elméletéből tévesen következtetett a központi irányítás lehetetlenségére. A szovjet rendszer hibája Knight szerint nem gazdasági, hanem politikai természetű, amennyiben ez a rendszer a szabadság teljes megszüntetésével jár. A Szolgátság Útja című könyvében (1944.) Hayek erőteljes kifejezést adott ugyanennek a gondolatnak. 1947-től kezdve Mises maga is csatlakozott a felfogás híveinek s kárhoztatta, hogy a szovjet kormány álnokul olyan dolgot művel, amelyet ő, Mises már 1920-ban lehetetlennek minősített.

Ez az új elmélet gyorsan terjedt s hamarosan a legkülönbözőbb körökben hangoztatták, s ez olyan rettenetes zűrzavart okozott, amely mind a mai napig fennáll. A szóban forgó elmélet ugyanis elfedi azokat a valódi okokat, amelyek a gazdaság központi irányítását lehetetlenné teszik s ily módon annak okát is, miért vezet a szovjet kommunizmus a szabadság felszámolásához. Mi több, ez a gondolatmenet arra csábítja a gazdaságilag fejletlen országokat, hogy a gyors meggazdagodást a szabadság feláldozása árán keressék, miközben a nyugati országokban az állami beavatkozásról szóló minden vitát azzal a hamis veszéllyel árnyékol be, hogy a beavatkozástól egyenes út vezet a kommunizmusig.

A magam részéről már évek óta harcba állok ezzel a nézettel. Véleményem szerint a gazdasági élet központi irányításának valódi akadálya az, hogy a feladat felülmúlja az adminisztratív ellenőrzés lehetőségeit. Ez a következtetés egy általánosabb elvre épül, amelyet a következőképpen lehetne megfogalmazni: valahányszor egy nagyobb számú alapegység kölcsönös egymáshoz igazodás útján ér el valamely közös előnyt, az ilyen kölcsönös összehangolás nem cserélhető fel előzetes tervezéssel. Legáltalánosabb formájában ennek az elvnek nincsen semmi köze az egyéni szabadság kérdéséhez, sőt egyáltalában az emberiség ügyéhez. Az elv egy zsák krumpli esetére is alkalmazható. Gondoljunk csak meg, milyen találékonyan illeszkednek be az egyes burgonyadarabok domborulatai a szomszédaik homorulataiba. Egy mérnökbrigád, amely minden egyes krumpli keresztmetszetét ismerné, hetekig tartó gondos tervezéssel sem tudná a zsákba öntött burgonya térfogatát úgy összeszorítani, mint ahogyan azt egy jó rázás és néhány célszerű rúgás megteszi. Vagy vegyünk egy focicsapatot, amelynek 11 tagja a játék minden pillanatában kölcsönösen egymáshoz igazodik, s vonultassuk fel egy másik csapat ellen, amelynek tagjai minden egyes lépésükben kapitányuk - mondjuk rádióon kiadott - utasításait kötelesek követni. Nem kell bizonyítani, hogy a rádióon irányított csapat reménytelen hátrányba kerülne az előbbivel szemben.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kölcsönös egymáshoz igazodás mindig fölénybe kerül a központi irányítással szemben. Az emberi cselekvés irányításának a két fő módozata közül mindegyiknek megvan a maga sajátos funkciója. Így például csak egy központilag

ellenőrzött hierarchikus rend képes egy hadsereget a legfőbb parancsnok által elrendelt közös stratégiai vagy taktikai mozdulatokra összefogni. Őrülség volna ilyen esetekben a központi irányítás helyett spontán egymáshoz igazodásra számítani.

De most már azt is láthatjuk, miért Őrülség egy modern gazdasági rendszerben a piacot megszüntetni. Hiszen egy ilyen rendszer működése igen nagyszámú alközpont egymáshoz igazodásával jár, ezért minden kísérlet, amely ezt az igazodást tudatos központi tervezéssel akarná felváltani, csak teljes csőddel végződhet.

Ugyanebben a felfogásban azonban ésszerű arra számítani, hogy bizonyos helyzetekben a központi irányítás és a spontán egymáshoz igazodás nem zárják ki élesen egymást. Ha például az összehangolandó központok száma megfelelően csekély (mint mondjuk akkor, ha nem egy egész zsák burgonyát, hanem csak négy vagy öt darabot akarunk összepakolni), megvan a lehetőségünk arra, hogy az összeillesztést tudatos számítással végezzük el. És ha futballmeccsünket igen lassan játszhatjuk, az egyes játékosok irányítására talán a központi „rádiós” módszer lesz a legalkalmasabb. Láthatjuk tehát, hogy ha az összehangolás műveletei nem túl nagy számúak és túl gyors üteműek, a feladat központi ellenőrzése lehetségessé válik. Ilyen esetekben a központi irányítás kombinálható a kölcsönös spontán igazodással.

Rendszerint ilyen kombináció dönti el a közkiadások felosztását az egyes vetélkedő minisztériumok vagy más kormányhivatalok között. Jóllehet minden egyes kiadási tételt végső soron a legfelsőbb pénzügyi hatóságoknak kell jóváhagyniuk e végső döntést azonban nagymértékben az egyes kormányhivatalok beterjesztett igényei befolyásolják, valamint azok az érvek és befolyások, amelyekkel ezeket az igényeket támogatják. Ebben az esetben a központi irányítás és a kölcsönös összehangolás azért eredményes, mert az igazodási műveletek száma viszonylag csekély. Ugyanez a megállapítás érvényes a beruházási döntésekre. Ezzel szemben a vállalatok folyamatos működésében megkövetelt kölcsönös igazodások milliószor bonyolultabbak és gyorsabb üteműek, mint amelyek a beruházások elosztásával járnak. Ebből következik, hogy míg a köztulajdonban lévő vállalatok központi finanszírozása lehetséges, addig a mindennapi műveleteik összehangolását csak valamely piac segítségével lehet elérni.

Ez a következtetés azonban éles ellentétben áll azzal a képpel, amelyet a világ a szovjet iparról alkotott. Nem kell mondani, hogy a szovjet ipar napi műveletei igen széles méretűek; ennek ellenére a szovjet kormány azt állítja, hogy e folyamatok nem kereskedelmi alapon mennek végbe, hanem egy központilag kijelölt szigorú és részletezett terv alapján. Én viszont azt állítottam, hogy e hivatalos beállítással ellentétben a szovjet ipar nem működhet másképpen, mint valamiféle piaci kapcsolatok révén, még ha a központi irányítás súlyosan ránehezedik is erre a piacra.

A szovjet gazdaság bizonyos vonásai az én álláspontomat látszottak alátámasztani. A második ötéves terv kezdete óta a szovjet kormány bevezette a vállalatok közti pénzbeli elszámolást, s azóta ezt az elvet egyre erőteljesebben érvényesítik, jóllehet minden jel szerint érdekében heves ideológiai ellenállást kellett legyőzni. Egy másik körülmény, amely már 1935 óta kétségessé tette előttem a központi terv összehangolt irányító szerepét, a tervek túlteljesítésére történő hivatalos buzdítás. A mérnökök tudják, hogy egy híd építésénél avval, hogy az egyik pillért magasabban emelik, nem küszöbölheti ki azt a hibát, hogy a másik pillér a tervezettnél rövidebbre sikerült. Ezekhez a gyanúkokhoz járult azután az az egyre nyilvánvalóbb tény is, hogy a szovjet vállalatok működésében a feketeipari vásárlás lényeges szerepet tölt be.

Igy alakult ki bennem az a nézet, hogy a szovjet gazdasági irányítás egy leplezett kereskedelmi hálózat segítségével történik. Csakhogy ez a nézet elég komoly ellenérvekbe ütközött. A szovjet vállalati irányításról adott leírások nem hagytak kétséget afelől, hogy az egyes vállalatok részletes utasításokat kapnak, amelyek a termelési programjukat szorosan megszabják. A vállalati vezetők nagy buzgalommal igyekeznek teljesíteni az előírt tervet, hogy a jelentős prémiumokat kiérdemeljék. E prémiumok jövedelmük lényeges részét alkotják, miközben a vállalatuk jövedelmező működéséért kapott juttatások viszonylag jelentéktelenek. Mindez alkalmas arra, hogy a vállalatokat a piaci kapcsolatok pályájáról letérítse. De még fontosabb a következő nehézség: ha igaz, hogy a szovjet rendszer termelési eredményei egy elködösített és meghamisította piacgazdaságnak köszönhetőek, akkor termelékenységének olyan mértékű fogyatékoságokat kellene mutatnia, amekkora az említett meghamisítás. Csakhogy minden jel szerint a szovjet ipar termelékenysége magasabb volt, mint a nyugati piacgazdaságoké.

Hogy a problémát jobban megvilágítsam, egy talán furcsának tetsző kérdést teszek fel: elképzelhető-e, hogy a piac meghamisítása a termelés javára válik? A válasz tagadónak tűnik, viszont ez ahhoz a paradoxális kérdéshez vezet el bennünket, amelyet annyi nyugati megfigyelő után Berliner professzor fogalmazott meg a szovjet üzemvezetéséről 1957-ben kiadott könyvében. Berliner szerint a tanulmányozott iparvezetési módszerek oly gyenge hatásfokúak, hogy azok alapján a szovjet ipar teljesítőképességét nem is lehetne komolyan venni. Ez a benyomás azonban ellentétben áll a szovjet ipari teljesítményekről alkotott ismereteinkkel. Ely Devons professzor még erőteljesebben fejtette ki ugyanezt az álláspontot egy magyar kommunista közgazdász - Kornai János - könyvéről írott bírálatában. „Ahogy az ember egyik képtelenséggel a másik után találkozik - írta a többi között Devons professzor - csodálkozni kezd, hogyan képes ez a (túlközpontosított) rendszer egyáltalán bármiféle termelésre.”

A rejtély megoldására azonban éppen Kornai könyve adta az első támpontot. Sztalin azt állította, hogy a fogyasztásnak a termelésnél gyorsabb ütemű növekedése a szovjet gazdaság egyik nagy erénye, mert ez a tény ösztönzőleg hat a termelésre. Kornai erre azt válaszolja, hogy a túlzott kereslet ösztönözheti ugyan a központi tervezőket, a vállalatokat azonban nem jobb munkára, hanem inkább hanyagságra és a vásárlókkal szembeni közönyre biztatja fel őket.

Első pillanatra ez csak még rejtélyesebbé teszi a helyzetet, felvetődik a kérdés, miképp elégedhetnek meg a vállalatokat részletes tervekkel irányító központi hatóságok a termelés ziláltságával. Erre a kérdésre legalábbis részben egy olyan történelmi helyzet felidézésével lehet válaszolni, amelyben az említett ziláltság megnövekedett termeléssel járt együtt. A háború utáni Anglia esetére gondolok, ahol az árszabályozás és egyfajta „eladói piac” ugyancsak kiszorította hagyományos szerepéből a pénzt.

Egy állandósított „eladói piac”-nak az a vitathatatlan előnye van, hogy biztosítja a teljes foglalkoztatottságot. Ugyanakkor azonban szétzilálja a termelés anyagi folyamatát. Az erőforrások fogyatékos összehangolása egyrészt azok fecsérléséhez, másrészt az anyagellátás ütemezési zavaraihoz vezet, ami megbénítja az ő munkáját és a termelő kapacitások rossz felhasználását vonja maga után. További következménye a gazdasági értelemben vett termelékenység csökkenése, amennyiben ezt a fogyasztói szükséglet kielégítési fokával mérjük. Ha ugyanis arra kényszerítik a fogyasztókat, hogy azt vásárolják, ami éppen rendelkezésre áll, akkor a szükségleteiket kevésbé kielégítő javakkal kell beérniük. Nem foglalkozom itt a termékek minőségi romlásával, amely statisztikailag mérhető: a fogyaszt-

tók kielégítésének arról a csökkenéséről beszélek, amelyet a választék szűkülése, az újítások lelassulása, valamint a túlzott kereslettel előidézett áruelosztási zavarok vonnak maguk után: megannyi olyan következmény, amelyet a termelési statisztikák nem mutatnak ki. Másrészt azonban alá kell húzni azt a fontos tény, hogy a kényszereladás összes eddig említett kísérőjelenségei (választékcsökkenés, stb.), a termelési és elosztási költségek leszorítását teszik lehetővé, ami viszont ösztönzi a termelést s így módon ellensúlyozza az „eladói piac”-cal járó termelési zavarokat. Végeredményben a fizikai egységben mért társadalmi termék növekszik, és itt bukkanunk rá arra az okra, ami miatt a tervezők szívesen dolgoznak „eladói piac”-cal, tekintet nélkül annak dezorganizáló következményeire. Statisztikai oldalról ugyanis az eredmények igen jók, márpedig teljesítményeiknek ez a legfőbb mércéje.

Az ilyen statisztikák azonban félrevezetőek. Nem veszik tekintetbe, hogy a választékcsökkenéssel, az újítások lelassulásával és az áruelosztás fogyatékoságaival a gazdasági értékek csökkenése jár együtt. Én azonban éppen ezt a szempontot akarom a szovjet gazdasági rendszer értékelésénél érvényesíteni. Állításom lényege, hogy az a termelési növekedés, amelyet egy „eladói piac” tesz lehetővé, s amely a tervezőket annyira kielégíti, merő statisztikai illúzió.

A szocializmus gazdasági ideológiája érzéketlen azzal a ténnyel szemben, hogy az „eladói piac”-on termelt javak összértéke nem éri el a normál piacgazdasági értéket. Ugyanis az az eszmény lebeg a szeme előtt, hogy az összesség kollektív szükségletkielégítésével helyettesítse az egyedi szükségletkielégítések összegét. Az anyagi termékösszeg ennek a kollektív szükségletkielégítésnek a jelképe. Így módon az illuzórikus központi irányítás a gazdasági életet egy olyan pályára viszi, ahol az illuzórikus szocialista szükségletkielégítést termel. Nem árucikkeket, hanem tervszámokat állítanak elő, az erőforrásokat pedig elfecsérlik a kommunista építés dicsőségének oltárán. A statisztikai győzelmeket állandó hiányokkal fizettetik meg.

Ez az az állapot, amelyre - úgy gondolom - a Látványos Termelés Rendszere a legtalálhatóbb elnevezés.